

LABGULDOSHLAR OILASI AYRIM VAKILLARINING MORFOLOGIYASI

Sayramov Fayzullo Baraʼjon o'g'li
Farg'ona davlat universiteti talabasi

Annotatsiya: yer yuzida keng tarqalgan barcha gulli o'simliklar 300 oilaga tegishli bo'lib, ulardan 2500 oilaning 87 turi mavjud efir moylari. Va MDH mamlakatlari florasida ko'proq 1100 oilaga mansub 77 turdan ko'ra efir moyi o'simliklari. O'zbekistonda efir moyi o'simliklarining 607 turi ma'lum bo'lib, ular 261 avlod va 56 oilaga mansub.

Kalit so'zlar: labguldoshlar oilasi, arslonquloq, ko'kamaron, morfologiyasi, tarqalish ekologiyasi.

Barcha yuksak o'simliklar o'ziga xos anatomik va morfologik tuzilishga ega, bu struktura ularning o'sish va rivojlanish jarayonlarida yordam beradi.

Yuksak o'simliklarning barcha vegetativ organlari morfologik jihatdan shakllanishida muayyan qonuniyatlarga asoslanadi. O'simliklarning tuzilishida asosiy omillardan biri – qutblilik, yani o'simlikning asos (ildiz va ildizoldi) va yuqori (novdalarning uchki) qismlari o'rtasidagi farqlanish hisoblanadi.

O'simliklarning morfologik tuzilishida simmetriya xodisasi yaqqol ko'zga tashlanadi. Yalpizdoshlar (Lamiaceae) oilasi vakillarida bunday simmetriyani uning vegetativ organlarida kuzatish mumkin. Bu oila vakillarining barglari asosan poyada qarama-qarshi joylashgan. Poyasining shakli ham ko'plab vakillarida to'rtburchak qirrali shaklda. Misol sifatida rayxon, jambil, yalpiz kabi ko'plab o'simliklarni olishimiz mumkin. E'tibor beriladigan bo'linsa, bu har ikkala vegetativ organlarning simmetrik holatda ekanligini kuzatish mumkin.

O'simliklar tanasining tuproqqa nisbatan vertikal jihatdan joylanishi – ortotrop xolat, gorizontal yoki egilgan xolatda o'sishi – plagiotrop xolat deyiladi.

Bu oila vakillaridan marmarak (Salviya), hapri (Perovskia), kiyiko't (Ziziphora), devoltegio't (Marribium), qo'ziquloq (Phlomis) va boshqa yana qator turkumlari o'simliklari ortotrop xolatda o'sadi.

Plagiotrop xolatda o'sadigan vakillari ham mavjud. Bunday o'simliklar qatoriga lamium (Lamium), ko'kamaron (Scutellaria), dubrovník (Teucrium) turkumi vakillari kiradi.

Ildiz sistemasining o'simliklarning taraqqiyotida o'rni nihoyatda katta hisoblanadi. Asosiy ildiz, undan o'sib chiqqan yon ildizlar, poyadan yoki bargdan o'sib chiqqan qo'shimcha ildizlarning barchasi yalpizdoshlar oilasi vakillarida uchraydi.

O'simlikning barcha ildiz xillari yig'indisi uning ildiz sistemasini hosil qiladi. Yalpizdoshlar oilasi vakillarining ildiz sistemi magnoliyasimonlar (Magnoliopsida) sinfi vakillarida bo'lgani singari o'qsimon ildiz hisoblanadi. O'q ildizlar uzunligi va yo'g'onligi jihatidan boshqa ildizlardan keskin farqlanadi. O'q ildizlarning konussimon, urchuqsimon, sholg'omsimon va boshqa shakldagi xillari mavjud.

O'simlikning barg va kurtaklari joylashgan poyasi – novda deb ataladi. Poyaning bitta yoki bir nechta barg joylashgan uchastkalari esa poyaning bo'g'imlari deyiladi. Poyadagi ana bo'g'imlar orasidagi masofa bo'g'im oraliqlari deyiladi. Barglarning poyada qarama-qarshi joylashganligi yalpizdoshlar oilasi uchun xos. Poyanish shoxlanish tiplariga e'tibor qilinadigan

bo'lsa, yalpizdoshlar oilasida dixotomik va ba'zan simpodial tipdagi shoxlanish tipini kuzatishimiz mumkin.

O'simlik barglari poyadagi bo'g'imlarga birikkan bo'ladi. Agar har bir bo'g'imda bitta barg o'rnashgan bo'lsa, barg joylanishi navbat bilan joylanishi deyiladi. Agar bo'g'imda ikkita barg rivojlanib, bir-biriga qarama-qarshi bo'lsa bu xolat barglarning qarama-qarshi joylanishi deyiladi. Xuddi ana shunday joylanish yalpizdoshlar oilasining barcha vakillari uchun xos. Yalpizdoshlarda barglar qarama-qarshi o'rnashgan.

Poyaning ko'ndalang kesimi boyicha turli shakllarda bo'ladi. Poyalarning asosan yumaloq, yassiroq, g'adir-budir, ko'p qirrali shakllari mavjud.

Labguldoshlar oilasining o'ziga xos poya shakli bo'lib, u poyaning to'rt qirrali bo'lishidir.

Barglar o'simliklarning eng muxim vegeyativ organlaridan bo'lib, u fotosintez, gazlar almashinuvi va transpiratsiya funksiyalarini bajaradi. Bu uchta asosiy vazifalaridan tashqari barglar zahira ozuqa moddalarini to'playdi, vegetativ ko'payishni amalga oshiradi, harakatlanadi.

O'simliklarning hech qaysi organi yashil barglar singari evolyutsion jihatdan o'ta o'zgaruvchan va plastik emas. Barglarda polimorfizm nihoyatda yaqqol ko'rinadi. Yalpizdoshlar oilasi vakillarining barglari ham bundan mustasno emas. Ularda ham pastki va uchki barglarning shakli, hajmi, barg chetlarining qirqilishi bo'yicha farqlanish kuzatiladi.

Labguldoshlar oilasi vakillari oddiy barglarga ega. Barg chetlarining qirqilishi bo'yicha xilma-xil ko'rinishdagi barg shakllari mavjud. Devoltegio't (Marrimum), zufo (Nepeta), lofantus (Lophantus), limono't (Melissa) kabilarda tuxumsimon shakldagi kungurali barglar uchraydi. Rayxon (Osimum), tog'rayxon (Origanum), marmarak (Salvia) o'simliklarining bargi cho'ziq-tuxumsimon va chetlari siyrak arrasimon tishli bo'ladi. Tog'jambil (Thymus), kiyiko't (Ziziphora) va jambillarda barglar cho'ziq lansetsimon va chetlari nisbatan tekis xolatda bo'ladi.

Arslonquloq (Leonurus), likopus (Lycopus) turkimi vakillarida barglar deyarli asosiga qadar o'yilgan xolatdagi ko'rinishga ega.

Gulli o'simliklarda vegetativ va generativ ko'payish asosiy o'rinda turadi.

Bu oilaning ko'pchilik vakillari ko'p yillik o't, ba'zan yarim butalar hisoblanadi. Shuning uchun, ularda yer ostki qismlari yordamida vegetativ ko'payishi ko'proq ustunlik qiladi. Bunga misol tariqasida yalpiz (Mentha), kiyiko't (Ziziphora), arslonquloq (Leonurus), qo'ziquloq (Phlomis), marmarak (Salvia), eremostaxis (Eremostachys) turkumi vakillarini ko'rsatishimiz mumkin.

Labguldoshlar barchasi polikarpik o'simliklar hisoblanib, har yili gullab urug'laydi. Shu sababli urug'lari yordamida ham yaxshi ko'payadi.

Ko'kamaron (Scutellaria L.) turkumi oilaning turlarga boy bo'lgan turkumlaridan biri hisoblanadi. Turkum tarkibida hayotiy shakliga ko'ra bir yillik o'tlar, ko'p yillik o'tlar, yarim butalar yoki butalar uchraydi.

Ko'kamaron (Scutellaria L.) turkumi generativ organlarining tuzilishi bilan oilaning boshqa turkumlaridan farqlanadi. Turkum vakillaridagi gullarning kosachabarglari asosan qong'iroqsimon, ikki labli bo'lib, bu lablar butun xolatda. Mevalash jarayonida bu lablar

birmuncha o'sadi. Bu hodisa ko'plab turlarda yuqori labning qo'shimcha o'sishi hisobiga cho'ziladi. Keyinchalik meva pishgandan so'ng tushib ketadi.

Ko'kamaron (*Scutellaria L.*) turkumi vakillarining tojibarglari ham ikki labli bo'lib, uzun qayrilgan trubkasimon. Changchilari bir-biriga juda yaqin bo'lgan 4 ta changchidan iborat. Changdonlari kipriksimon, yuqorigilari ikki uyli, pastkilari bir uyli. Ustunchasi juda kalta yuqori bo'lmali.

Ko'kamaron (*Scutellaria L.*) turkumining Farg'ona vodiysida tarqalgan turlaridan biri – paxmoq ko'kamaron (*S.comosa Juz.*) hisoblanadi. Bu o'simlik poyasining asos qismi yog'ochlashadigan, kosachasidan boshqa hamma qismlari bezli tukchalarsiz bo'lgan yarim buta o'simligidir. O'simlikning bo'yi 15-40 sm atrofida, shoxlangan, qalin va jingalak tukchalar sababli kulrang tusga ega. Barglari uchburchaksimon cho'zinchoq yoki uchburchaksimon-tuxumsimon, o'tkir uchli yoki to'mtoq shaklli. Barg chetlari chuqur kungurali-arssimon, yog'on tomirlari tufayli g'adir-budur, ustki tomoni qalin yopishgan tukli, rangi xira toq yashil, pastki tomoni kulrang tuklangan, tepaga tomon kamayib boruvchi kalta bandli hisoblanadi. Gulyonbargchalari tuxumsimon-lansetsimon, uchki tomoni kuchli keskin qayrilgan, o'tkir, qalin tuklangan, ba'zan tolali namatsimon. Gullari qalin, odatda uzun panjalarda, tolali gulbandlarda o'rnashgan. Kosachabarglari mevalari bilan 3-4 sm uzunlikda, kalta poyasimon bezli tolalari mavjudligi sababli deyarli namatsimon. Kosachabargning tepa labi ko'ndalangigakuchli bukilgan ovalsimon o'simtaga ega va eni 7-8 sm atrofida. Tojibarglari sariq rangli, ichki tomoni paxmoq, deyarli namatsimon, uzunligi 20-25 sm. Yong'oqcha mevalari burchaksimon, deyarli tuxumsimon, uzunligi 1,5 sm atrofida va momiqsimon.

Ko'kamaron (*Scutellaria L.*) turkumiushbu paxmoq ko'kamaron (*S.comosa Juz.*) turi o'simliklarimay va iyun oylarida gullaydi va mevalari iyun va iyul oylarida pishib yetiladi.

Paxmoq ko'kamaron (*S.comosa Juz.*) o'simligi respublikamiz florasida Toshkent, Farg'ona, Andijon va Samarqand viloyatlarida tarqalgan. O'simlik quyi va o'rta tog' mintaqalarining shag'alli va toshli yonbag'irlarida paykallar hosil qilib o'sadi. O'simlik unchalik darajada chuqur o'rganilmagan.

Anatomik jihatdan paxmoq ko'kamaron (*S.comosa Juz.*) o'simligining ustojimiz prof. A.S.Dariyev tomonidan 2008-2010 yillarda, uning vegetativ va generativ qismlarining anatomiyasi o'rganilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. Karimov V., Shomahmudov A. Xalq tabobati va zamonaviy ilmi tibda qollaniladigan shifobaxsh osimliklar. Toshkent, 1993.
2. Kursanov A. I. vaboshqalar. Botanika 2-tom –Toshkent, 1963.
3. Mustafoyev.S.M. Botanika –Toshkent, 2002.
4. Nabiyev M. Botanika atlas-lug'ati. –Toshkent, 1969.
5. Xoliqov.S.X. va boshqalar. Farg'ona vodiysining O'zbekiston Qizil kitobiga kiritilgan o'simlik va hayvonlari.
6. Oripov.R.O, Xalilov.N.X. Osimlikshunoslik –Toshkent, 2007.
7. Pratov O.P., Nabiyev.M.M. Ozbekiston yuksak o'simliklarning zamonaviy tizimi Toshkent, 2007.

8. Xamidov, G. O'zbekistonning foydali o'simliklarini muxofaza etish -Toshkent, 1990.
9. Xoliqov, S., Prator, O. O'simliklar aniqlagichi -Toshkent, 1970.
10. Xolmatov, X.X. va boshqalar. O'zbekistonning shifobaxsh o'simliklari -Toshkent, 1991.
11. V. Maxmudov, A. Maxmudov. Dorivor o'simliklar flora va sistematikasi. Toshkent. "Fan" nashriyoti, 2022.
12. Yusupova, Z. A., & Baratjon o'g'li, S. F. (2022). LABGULDOSHLAR OILASI VAKILLARINING HAYOTIY SHAKLLARI, MORFOLOGIYASI VA TARQALISHI. IJODKOR O'QITUVCHI, 2(24), 472-479.
13. Yusupova, Z. A., & Baratjon o'g'li, S. F. (2022). LAMIACEAE OILASINING EFIR MOYIGA BOY BO'LGAN BAZI TURLARINING MORFOLOGIYASI. Scientific Impulse, 1(2), 692-695.
14. Yusupova, Z. A., & Baratjon o'g'li, S. F. (2022). NATURAL MEDICINAL HERBS OF THE LAMIACEAE FAMILY AND THEIR MEDICAL PROPERTIES. JOURNAL OF INNOVATIONS IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH, 5(4), 64-68.
15. Yusupova, Z. A., & Baratjon o'g'li, S. F. (2022). FEATURES OF THE GENUS LAMIACEAE FAMILY, WHICH WE KNOW AND DO NOT KNOW ABOUT. IJODKOR O'QITUVCHI, 2(23), 87-90.